

„Faktiškai nekreipdavo dėmesio“: sovietinė teisėsauga ir smurto prieš moteris problema istoriniuose šaltiniuose

„Klaidinga būtų tikėtis, kad valdantieji, įtvirtinę savo valdžių visuomenei per tam tikras institucijas, negali pakeisti ar panaikinti ir tų pačių institucijų.“ Timothy Snyder¹.

Lietuviškieji sovietinių okupacijų laikotarpio tyrimai pirmuosius du Nepriklausomybės dešimtmečius labiausiai pabrėžė tokių tiesioginių represijų, kaip įkalinimas ir trėmimai, patirtį. Istoriografija, skirta šiam laikotarpiui nagrinėti, visų pirma susitelkė ties esminėmis Lietuvos nepriklausomybei bei jos visuomenės interesams kenkusiomis, valstybingumą, pilietiškumą bei žmogiškumą naikinusiomis institucijomis bei represinėmis struktūromis, tokiomis, kaip NKVD, MGB bei KGB. Vis dėlto pastaraisiais metais aiškėja, kad sovietinių visuomenių kūrimas okupuotose teritorijose buvo daug kompleksiškesnis procesas, o sovietų taikytas tautų, visuomenių ir individų sąmonių pavergimo mechanizmas kartais – ypač vėlyvuju sovietmečiu – veikė daug subtiliau bei slapčiau nei akivaizdžiausių savo demoniškų manifestacijų (pvz., Didžiojo teroro) metais.

Nors po Stalino mirties nusikaltimų žmogiškumui mastai mažėjo (Lietuvoje dėl politinių priežasčių buvo įkalinama kur kas mažiau žmonių, sustabdyti masiniai trėmimai ir t. t.), pats teroro mechanizmas ir toliau suko savo smagračius, o jo sraigtas skverbėsi

į visuomenės sąmonę bei pasąmonę. Ir nors ryškiausias sovietinio smurto formas keitė ne tokios akivaizdžios ir mažiau pastebimos, negydomos psichologinės žaizdos vis labiau kraujavo, menko individų savivertę, santykiai tarp žmonių šalo, pagarba vienas kitam nyko, o visuomenė iki pat 1990 m. kovo 11 d. buvo ir toliau giliai traumuojama.

Tokių psichologinių traumų pasekmes, kalbėdamasi su žurnalistais, taikliai įvardijo psichologė profesorė Danutė Gailienė. Pasak jos, dabartiniai sovietmečio tyrėjai jau pripažįsta, „kad tiesioginės politinės represijos – dar ne baisiausia, kas žmonėms ir šeimoms galėjo nutikti“, kad traumavimo procesas buvo kur kas universalesnis: „*Matome asmenybių deformacijas, kurias ir patiems nelengva suvokti. Jos pasireiškia mūsų gyvenime iki šiol. Taip pat ir šių dienų baimėmis*“. Prof. D. Gailienė įvardijo galimas tokio traumų priežastis – tai sovietinėje visuomenėje išgalėję „prisitaikymas prie autoritarinio režimo, ilgalaikis išgyvenimo strategijų taikymas, dviguba moralė“ ir kiti sisteminiai veiksmai, kurie „tęsėsi dešimtmečius“².

Tokie vadinamąjį *Homo Sovieticus* formavę sovietinio gyvenimo bruožai klestėjo, visų pirma, represinėse struktūrose ir Komunistų partijoje, ypač jos nomenklatūros sluoksniuose. Tačiau reikėtų pastebėti, kad

tokia sovietinė tikrovė smelkėsi ir į kitas institucijas, galiausiai – tapo sovietinių šeimų, darbo kolektyvų, įvairių organizacijų gyvenimo bei veiklos realybe. Tokie procesai vyko visur – pradedant indoktrinuojančia švietimo sistema ir baigiant tokiomis cenzūros aparato „pažibomis“ kaip „Glavlitas“. Reikia pripažinti, kad visos sovietmečiu veikusios institucijos bei socialiniai institutai buvo sąmoningai sukurti ar bent jau nukreipti visuomenės suvaržymui, komunistinės ideologijos diegimui, žmogiškosios laisvės apribojimui bei žmogiškojo orumo žlugdymui, universalias ar krikščioniškos moralės normas pakeičiant vadinamąja „komunistine morale“. Būtent dėl to sovietinėms struktūroms ir sovietiniam žmogui buvo būdingas net ir šizofreniškas dualumas: viena galvoti, kita sakyti, deklaruoti lojalumą komunistiniams idealams, bet kartu – masiškai vogti žaliavas ir gaminius iš gamyklų, ir solidarizuotis su sistema, ir prieš ją maištauti...³ Tad nekeista, kad tokia „meduolio“ (nemokama švietimo sistema, valstybės rūpinimasis būstu, medicina ir kitos socialinės paslaugos) ir „botago“ (nuolatinė represijų baimė) valdoma visuomenė galiausiai neteko moralinio kompasas, jos institucijos pakriko ir nesugebėjo atlikti savo funkcijų.

Viena tokių institucijų sovietmečiu buvo teisėsauga. Įvykdžiusi Lietuvos okupaciją bei aneksiją, sovietinė valdžia sparčiai ėmėsi reorganizuoti tokias institucijas kaip policija bei teismai. Represavusi buvusį teisininkų elitą, kvalifikuotus nepriklausomos Lietuvos teisininkus pakeitusi mažaraščiais imigrantais ar kitais sistemai lojaliais asmenimis, sovietinė teisėsauga tapo dar viena sistemos marionete, represijų įrankiu bei vienu iš sovietmečio traumas generavusių institucijų. Būtent šis procesas ir yra mūsų tema, o prisilietimas prie kompleksinės sovietmečio ir dabartinių laikų problemos – smurto prieš moteris – leidžia suvokti, kaip subtiliai ir

nepastebimai veikė sovietinio teroro mechanizmas, visuomenei diegiantis pilietiškumo ir žmogiškumo atrofiją bei abejingumą *kito* skausmui.

KOMUNISTINĖ TEISĖSAUGA IR MOTERŲ TEISĖS

Sovietinės institucijos ne tik neužtikrino visos SSRS bei okupuotos Lietuvos gyventojų pilietinių teisių – jos pažeidinėjo ir žmogaus teises. O kadangi sovietinių institucijų pagrindinis tikslas buvo diegti ideologiją ir kontroliuoti visuomenę, tai jos, kad ir imituodamos esamų demokratinių valstybių atitikmenis (tiesa, komunistinėje santvarkoje – net gerokai pakeistus atitikmenis), iš esmės nepajėgė rūpintis viešosios tvarkos ir piliečių gerovės užtikrinimu. Ši taisyklė ypač galiojo sovietinei teisėsaugai. Tiek sovietinės sistemos milicija, tiek teismai buvo pajungti ideologiniams žaidimams, ir, regis, tikro visuomenės saugumo, priešingai nei teigė propagandiniai lozungai, užtikrinti nepajėgė. Šio straipsnio autorės ir jos kolegų atliktas tyrimas (tyrimą finansuoja Lietuvos mokslo taryba, projekto sutartis Nr. S-LIP-18-38, tyrimas vykdomas Vytauto Didžiojo universitete)⁴, visų pirma, atskleidė, kad vėlyvuojū sovietmečiu Lietuvos visuomenė nebuvo saugesnė už dabartinę, o nusikalstamumas klestėjo. Dėsninga, kad būtent moterų saugumo ir gerovės užtikrinimas sovietinei teisėsaugai ne itin rūpėjo. Tyrimas rodo, kad tiek seksualinis smurtas, tiek smurtas šeimoje vėlyvojo sovietmečio Lietuvoje buvo dažnas reiškinys, nors jį įrodyti, remiantis archyviniais dokumentais, yra sudėtinga.

Nors sovietinė Rusija dar savo aušroje, 1917 m. revoliucijos ir pilietinio karo metais, deklaravo visokeriopą moterų teisių apsaugą, bet toks proveržis truko labai

trumpai. Šiandien tyrėjai sovietologai žino, kad sovietinė sistema, užuot išlaisvinusi iš patriarchalinio jungo moteris, užuot užtikrinusi jų teises ir laisves, tik dar labiau jas įkinkė į sunkios kasdienybės ciklą: tai fizinis darbas gamykloje ir „antras etatas“ plušant namuose, prižiūrint vaikus, gaminant valgį bei aptarnaujant vyrą⁵. Ne veltui tokia padėtimi moterys skundėsi net katalikiškoje Lietuvos antisovietinio pagrindžio spaudoje: „Aušroje“ atskleidžiamas daugelis sovietmečiu gyvenusių moterų patiriamų negerovių – darbas „dvigubu etatu“ pagrindinėje darbovietėje ir buityje, moterų atsakomybė už namų ūkį, vyrams neprisidedant prie namų ruošos, vyrų girtuokliavimas. Užsimenama ir apie tokias problemas kaip psichologinis vyro smurtas bei priverstinis lytinis santykiavimas⁶.

Minėjome, kad oficialieji instituciniai šaltiniai nėra pajėgūs atskleisti šių sovietmečio moterų patirtą realybę, o ypač – įvardinti jautriausius ir skaudžiausius jos aspektus: seksualinį ir fizinį smurtą prieš moteris. Įvairius šaltinius tyrinėjusi šio straipsnio autorė ir jos kolegės mokslininkės pastebėjo, kad tokio pobūdžio tyrimų metu įvairią archyvinę ir publikuotą medžiagą (tai baudžiamieji kodeksai, baudžiamosios bylos, statistiniai duomenys apie smurtinius nusikaltimus ir t.t.) būtina papildyti sakytinių pasakojimų metodu surinktais duomenimis. Vienas tokių informacijos šaltinių – iš pusiau struktūruotų interviu su sovietinės teisėsaugos pareigūnais bei sovietmečiu dėl smurto nukentėjusiomis moterimis⁷. Interviu su sovietmečiu dirbusiais pareigūnais atskleidė keletą dalykų, galėjusių paveikti sovietmečiu Lietuvoje gyvenusių moterų saugumą ir gerovę bei smurto lyties pagrindu prevenciją.

Reikėtų pabrėžti, kad sovietmečiu buvo teisinė bazė kovai su šia smurto rūšimi. Tam tikros smurto prieš moteris formos sovietų

okupuotoje Lietuvoje laikomos nusikaltimu dar Stalino laikais, pirmosios okupacijos metu. Okupuotos Lietuvos teritorijoje veikusio 1926 m. sovietinės Rusijos baudžiamojo kodekso 153 straipsnis nurodo:

„Lytinis santykiavimas, vartojant fizinį smurtą, grasinant, bauginant, arba apgaulės būdu išnaudojant nukentėjusio asmens bejėgišką padėtį (išžaginimas), užtraukia – laisvės atėmimą laikui iki penkerių metų. Jei išžaginimo pasekmė buvo nukentėjusio asmens nusižudymas arba buvo išžagintas lytiškai nesubrendęs asmuo, arba nors ir lytiškai subrendęs, bet buvo išžagintas keleto asmenų, užtraukia – laisvės atėmimą laikui iki aštuonerių metų“⁸.

Po Stalino mirties 1961 m. priimtame naujame Lietuvos SSR Baudžiamajame kodekse daugelis šių nuostatų išlieka. Pavyzdžiui, 118 straipsnis „Išžaginimas“ teigia:

„Lytinis santykiavimas, pavartojant fizinį smurtą ar grasinimus arba pasinaudojant bejėgiška nukentėjusiosios būkle, – baudžiamas laisvės atėmimu nuo trejų iki septynerių metų. Ta pati veika, padaryta nepilnametės atžvilgiu, taip pat padaryta grupės asmenų arba asmens, pirmiau padariusio tokį pat nusikaltimą, – baudžiama laisvės atėmimu nuo penkerių iki dešimties metų. Išžaginimas, jeigu tai padarė itin pavojingas recidyvistas arba jeigu tai sukėlė sunkias pasekmes nukentėjusiajai, – baudžiamas laisvės atėmimu nuo septynerių iki penkiolikos metų su nutrėmimu nuo dvejų iki penkerių metų ar be nutrėmimo“⁹.

Įdomu tai, kad jau nuo Stalino laikų kodekse būta ir straipsnio, turėjusio užkirsti kelią tam, ką šiandien vadintume seksualiniu priekabiavimu – 154 straipsnis draudė „Spyrimą moteries lytiškai santykiauti arba tenkinti lytinę aistrą kitokia forma, darytą asmens, nuo kurio moteris materiališkai arba tarnybiškai buvo priklausoma“. Šis nusikaltimas buvo baudžiamas laisvės atėmimu iki

penkerių metų¹⁰. Norma perkelta ir į naujesnį kodeksą, ji tapo 119 straipsniu, kuris dar kartą pabrėžė, kad „*prispyrimas moteries lytiškai santykiauti arba kitokia forma tenkinti lytinę aistrą, jeigu tai padarė asmuo, nuo kurio moteris yra materialiai ar tarnybiškai priklausoma, – baudžiamas laisvės atėmimu iki trejų metų*“¹¹.

Vis dėlto šie įstatymai neužtikrino moterų saugumo. Tai rodo ir interviu su sovietmečiu dirbusiais milicijos pareigūnais, teisėjais ir prokuratūros darbuotojais. Pavyzdžiui, pasak Šiaulių milicijoje nuo aštuntojo dešimtmečio dirbusio pareigūno, smurto prieš moteris atvejai dažniausiai nesulaukdavo reikiamo teisėsaugos dėmesio. Net priešingai – vyravo ydinga praktika tokių nusikaltimų (išprievartavimų ir smurto šeimoje atvejų) neregistruoti: „*Buvo tokia stagnacija sovietiniais laikais, ir (...) slėpimas nusikaltimų... Kriminalinė paieška, šnekėdama su tokiomis moterimis, kurios kreipdavosi į miliciją, stengdavosi jas įkalbėti, kad jos atsiimtų tą pareiškimą arba nerašytų pareiškimo.*“¹² Kitas buvęs milicininkas, gimęs 1950 m. ir dirbęs Vilniaus mieste teigė, kad sovietmečiu pareigūnai į smurtą prieš moteris „*faktiškai nekreipdavo dėmesio*“¹³.

Pagrindinė tokios ydingos praktikos priežastis – bolševikų ideologijoje dar ikirevoliuciniais metais įtvirtinta nuostata, kad komunizme nusikaltimų nebus, nes bet kokio nusikaltimo priežastis yra socialinė nelygybė bei klasinė priespauda. Bolševikai tikėjo, kad panaikinus klases nusikaltimai turėtų išnykti savaime. Teoriškai buvo teigiama, kad kuo labiau įsigali komunizmas, tuo greičiau mažėja nusikaltimų skaičius¹⁴.

Deja, net Leonidui Brežnevui deklaravus „brandųjį socializmą“, statistinė realybė ženkliai prasilenkė su tokiais ideologiniais pažadais. Nusikaltimų skaičius SSRS bėgant

metams nuosekliai augo, išryškindamas ideologinį melą, tad įsivyravo praktika bent jau slėpti tiek skaičius, tiek sunkių nusikaltimų mastus, eliminuoti tokią informaciją iš žiniasklaidos (visą sovietmetį kriminalai buvo reta informacija žiniasklaidos priemonėse), o statistiką – falsifikuoti. Toks falsifikavimas vyko keliais būdais, vienas iš labiausiai paplitusių – nusikaltimų skaičiaus mažinimas, vengiant registruoti smurto aukų pareiškimus, įtikinant nukentėjusius, kad inicijuoti baudžiamąją bylą ir tikėtis teisingumo jų atveju neverta. Visi tyrimo metu kalbinti pareigūnai teigė tiesiogiai ir dažnai susidurdavę su tokia elgsena:

„*(...) sovietiniais laikais buvo daromas spaudimas neregistruoti to įvykio, tai yra, kad nusikalstamumas neaugtų... Ir ypatin-gai, jeigu suprantat, dar nėra žinomas, kas prievartautojas, reikia surasti... O po Nepriklausomybės, tai, be abejo, pradžioj buvo tas pats, o po to pamažu situacija keitėsi, žmonės tapo labiau pasitikintys teisėsauga ir kreipėsi didesnis procentas...*“¹⁵

Paklaustas apie tokių nusikaltimų nuslėpimo priežastis minėtasis buvęs Šiaulių milicijos darbuotojas teigė: „*Kad statistikoj geriau atrodytų. Čia, žinokit, nebuvo altruizmas*“.

Kalbintieji pareigūnai teigė, jog tokia taktika naudota ir dėl to, kad išaiškintų nusikaltimų skaičius demonstruotų didesnę konkrečios vietovės pareigūnų profesionalumą ir gebėjimą kovoti su nusikaltimais. Taip kalbintasis Šiaulių pareigūnas įvardija tiek smurto prieš moteris, tiek kitų nusikaltimų masinio neįregistravimo priežastis:

„*Taip, taip, susidurdavom, kiekvieną mėnesį, kiekvieno mėnesio paskutinę dieną tekdavo Vidaus reikalų skyriui atsiskaityti prieš ministeriją, ir ištyrimas turėjo būti, miestams tai dar leisdavo apie 95 % ištyrimo, o rajonai turėdavo iki 98 %. Tai jūs turbūt patys suprantat, kad tai nėra realu nei vienu,*

nei kitu atveju. Todėl buvo slepiami tie nusikaltimai arba būdavo priimamas sprendimas atsisakyti kelti baudžiamąją bylą, žmogus būdavo kartais priverčiamas parašyti, kad jis nenori, kad būtų pradėtas tyrimas, tai yra, iškelta baudžiamoji byla. Ir visokiais tokiais keliais, mažinant žalą, būdavo daroma, kad tas atitiktų. Ir aš manau, kad situacija po 1990 kovo 11-osios pasikeitė, bet šioks toks įprotis bent smulkių nusikaltimų (...), dar kartais stengdavosi jų neregistruoti. Toks lenktyniavimas, manyčiau, negeras...“

O Varniuose (Telšių raj.) gyvenęs, milicijoje nuo 1987 m. dirbęs pareigūnas taip apibūdino situaciją:

„Taip, taip ir būdavo daugiausia. Stengdavosi, kad kuo mažiau. Jeigu aiškus nusikaltimas, tada sakydavo – registruokit. O jeigu ten, sakydavom, tamsus nusikaltimas, ir jokių prošvaisčių nesimato, galų, kad išaiškėtų, tai tokius iškart padėdavo į šoną ir sakydavo: „Jeigu nusikaltimas bus aiškus“. Reikėdavo žmones perspėti, tokie būdavo net valdžios nurodymai. Ir tada sako: „Suspėsi parašyt tą pareiškimą“. (...) Sakydavo, kad tie, kurie turėjo rašyt pareiškimą, būdavo nukentėję, ir turėdavom perspėti, pasakyti, kad: „Suspėsi tą pareiškimą parašyt, kai mes nustatysim įtariamuosius.“

Paklaustas, ar pats asmeniškai susidūrė su atvejais, kai moterys buvo įkalbinėjamos nerašyti pareiškimo, šis buvęs milicininkas atsakė:

„Būdavo, būdavo. Čia irgi priklausydavo nuo vadovo. Sakykim, vienas vadovas pasakė: registruot pareiškimus. Jį pavadavo, jis kažkur išėjo, atostogos, liko vietoj jo pavaduotojas. Jis – pagal savo dūdelę. Jokių, sako, registravimų, kad pasirodytume, jog mažai nusikaltimų, taigi mes dirbam gerai. Arba jeigu kokį išaiškina, tai būtinai turi užregistruot.“

Taigi sistema kryptingai siekė tokius nusikaltimus nuslėpti, o jų skaičių – dirbtinai mažinti, falsifikuoti. Be abejo, tokiomis

sąlygomis aukos ne tik nesulaukdavo reikiamos pagalbos, bet ir buvo papildomai traumuojamos, patirdavo vadinamąją „antrinę viktimizaciją“¹⁶.

Kadangi seksualiniams ir smurto artimoje aplinkoje nusikaltimams būdingas ypatingas latentiskumas¹⁷, galime teigti, kad sovietiniuose dokumentuose esanti jų statistika nepatikima, o šių nusikaltimų mastai buvo kur kas didesni. Kaip interviu metu sakė minėtas buvęs Šiaulių pareigūnas: *„Matot, čia irgi, galima sakyti, kad tas nusikaltimas yra latentinis, ar ne. Jeigu žmogus pasako, kad jį išprievartavo, jisai pasako. O kiek nepasako...“¹⁸*

Minėtojo varniškio darbo patirtis bei asmeniniai išgyvenimai patvirtina šiuos teiginius. Paklaustas, ar vis dar gajus sovietinis mitas, kad moterys tuo metu buvo saugesnės, turi realų pagrindą, pareigūnas atsakė: *„Ne, ne. (...) Kai dėl tų smurtinių, tai mažiau reagavo, bet to, smurto dar daugiau buvo. (...) Pati teisėsauga mažiau į tokius dalykus reaguodavo. Kur jau stambus nusikaltimas – atvažiuodavo, visai kas kita.“* Šis tyrimo dalyvis paliudijo net ir pats keletą kartų tapęs tokių nusikaltimų liudininku:

„Kai dėl išprievartavimų, tai moterys bijojo rašyt. Aš net būdamas vaikas eidavau čia, va, buvo kepykla, dabar čia laidojimo namai. Toks laidojimo namų didelis pastatas – tai buvusi kepykla. Prie tos kepyklos susirinkdavo... Tais laikais alkoholį bet kada galėdavai nuo aštuonių pirkt, parduotuvę atidarydavo. Ir būdavo mėgstamos tos vietos išgėrinėt. O aš, būdamas vaikas, matydavau kaip ten geria butelį, tokie virš dvidešimt, trisdešimties metų. Ir sako jie vienas kitam: „Eik, parneši butelį.“ Ir tas nueina. O jis tai moteriai... ta moteris priešinasi, o jis ir sijaoną sudrasko, ir panašiai. Išprievartauja, ir viskas, ir jokių pareiškimų, nieko. (...) Man yra tekę matyt tokių dalykų gal tris keturis

kartus. (...) Pats vaikas būdamas mažiau. Bet kad būtų pareiškimų, nieks niekur, jų niekas nesuėmė. Paprasčiausiai bijodavo. (...) Nenorėdavo skundų, nes būdavo kerštavimai. Anksčiau padeginėjo žmonės tuos namus, buvo toks laikotarpis. (...) Dabar žmonės nebijo, mato, kažkoks nusikaltimas, skambina, prisistato, jokių problemų nėra. O anksčiau tai labai būdavo baimėje žmonės. Daug ko matydavo, bet stengdavosi nematyt.“

Šis pareigūnas užfiksavo ne vieną smurto šeimoje atvejį, tačiau paliudijo ir, jo nuomone, sovietinės teisėsaugos bejėgiškumą, sprendžiant šią problemą:

„Būdavo [tokio smurto – M. K.] labai daug. Tas reagavimas... Nuvažiuoji, išpėji. Nebuvo tokio įstatymo kaip dabar, griežto. O anksčiau ... Atvažiuoji. Kraujo balos telkšo. Kitą kartą ir nieko negali padaryt. Sakai: „Rašysit pareiškimą?“ Žmona sako: „Kas iš to? Išvešit, paleisit, nieko jam nepadarysit, o jis dar bus aršėsnis į namus parvažiuavęs“. Būdavo sunku.“

„Šeimoj tai būdavo įprasta. Eini kažkur, triukšmai [šaukia – M. K.]. „Oi, tave užmušiu!“ Arba keptuvės skraido, ar indai. Centre gyvenau, daugiabutyje. Tai čia tokie dalykai nieko ypatinga. O dabar išgirsti kažką tokio, tai jau įvykis. O ten būdavo įprasta. Kasdienybė.“

Dar keistesnė sovietinės teisėsaugos praktika egzistavo seksualinio priekabavimo atveju. Regis, jog minėtieji jį užkirsti turėję įstatymai gyvenime nebuvo taikomi, tokių bylų nekelta. Dauguma pareigūnų neprisiminė, kad būtų susidūrę su panašaus pobūdžio nusikaltimais. Minėtasis Šiaulių pareigūnas net neatsiminė, kad toks straipsnis būtų egzistavęs baudžiamajame kodekse: *„Ar tikrai buvo toks straipsnis? Aš neprisimenu. Ne, nepasitaikydavo. Dėl to aš nežinau to straipsnio. Nes tokių [nusikaltimų] nebuvo“.*

TEISĖSAUGOS POŽIŪRIS Į FIZINĮ BEI SEKSUALINĮ SMURTĄ

Seksualinio smurto ir smurto šeimoje aukų antrinė viktimizacija – aukos pakartotinis traumavimas, nesulaukiant reikiamos pagalbos iš valstybės institucijų ir teisėsaugos – buvo sovietinės Lietuvos teisėsaugos tradicija. Paklaustas, ar sovietmečiu buvo sistema, leidžianti nukentėjusiai moteriai suteikti psichologinę ar kitokią pagalbą, ir kada ji atsirado, tyrimo dalyvis, pareigūnas iš Šiaulių teigė: *„Jie atsirado nepriklausomoj Lietuvoj. (...) Aš tokių iki 2000-ųjų metų neprisimenu“.*

Kai kurių kalbintų pareigūnų požiūryje atsispindėjo net vadinamoji „aukos kaltinimo“¹⁹ paradigma:

„Žinokit, tų tikrų išžaginių iš tikrųjų būdavo mažai. Merginos eina, puotauja, važiuoja, pratęsimai, alkoholis liejasi laisvai, per naktis negrįžta, ir po to jau būna išžaginimai. Tokių išžaginių, kad eina mergaitė, ją pagauna, nutempia į krūmus, primuša, išprievartauja, yra ir būdavo palyginti mažai. (...) Aišku, yra tikrai. Bet daugiau kaip pusė merginų pačios sudarė sąlygas, kad jos nukentėjo. O gal ir nelabai nukentėjo.“²⁰

Tuo tarpu pareigūnas iš Šiaulių įvardijo tokias lytinio smurto priežastis: ne tik sovietinės baudžiamosios sistemos nepajėgumą susidoroti su šia problema, bet ir lietuviškas tradicijas:

„Kai dėl smurto, aš manau, kad tas smurtas šiek tiek yra, turbūt skaitėt literatūrą, ir Lietuvos tradicijose, šiek tiek toks – per užpakalį užploti vaikui, ir niekas nemanė, kad tai būtų kažkokia didelė problema. Taip buvo daroma ir jau po kovo 11-os, ir dabartiniu metu, o kada tie kovos su smurtu įstatymai buvo priimti, tai... O iki to laiko... Kreipdavosi moterys, aš prisimenu, net per priėmimo valandas. Bet kreipdavosi ir vyrai. Ir ką vyrui patarti, kai prieš jį moteris smurtauja? Ir tais laikais smurtaudavo. Čia, aš manau, abi pusės kaltos, tiktai

galbūt vyrai ir dabar nenori to pripažinti. Tai, aišku, gal ne taip paplitę (...), bet vyrai irgi nukenčia nuo smurto.“

Analizuojant interviu susidaro vaizdas, kad sovietinė teisėsauga, nors teisine teorija ir deklaravo susirūpinimą lytinio smurto aukomis, bet praktiškai tokius asmenis apleido arba dar ir psichologiškai traumuodavo. Taip galiausiai smurtinių nusikaltimų prieš moteris atžvilgiu susiformavo nebaudžiamumo atmosfera, kurios pasekmes Lietuva jautė dar ilgai po Nepriklausomybės atgavimo: į smurtą prieš moteris tiek teisėsauga, tiek visuomenė dar ilgai žiūrėjo pro pirštus, buvo linkusi kaltinti auką.

MOTERŲ PATIRTYS: NUVERTINIMAS, NEIGIMAS AR PRIPAŽINIMAS?

Interviu su sovietmečiu smurtą patyrusiomis moterimis atskleidžia, kad daugelis jų yra linkusios tokią patirtą nuvertinti ar netgi neigti. Aišku viena: tokių traumų žalos pačios aukos dar pilnai nesuvokė, ir tai apsunkina gijimo procesą.

Kalbintų moterų patirtis įvairi: vienos buvo brutaliai išprievartautos, kitos patyrė seksualinį priekabiavimą. Viena anonimiška norėjusi likti partizanų ryšininkė net prisipažino, kad tardymo metu sovietiniai pareigūnai buvo itin žiaurūs ir kankino ją fiziškai.

Patirtų skriaudų vidinis paneigimas labai gajus, patyrus seksualinį priekabiavimą bei smurtą artimoje aplinkoje. Moterų paklausus, ar jos šeimoje patyrė smurtą, daugiau nei pusė iš pradžių tai neigė. Tik po kurio laiko, interviu įpusėjus, paaiškėdavo, kad smurtinės patirties visgi būta. Pavyzdžiui, 1933 m. gimusi Varnių gyventoja paklausta, ar jos sutuoktinis kartais „keldavo ranką“, iš pradžių teigė, kad ne, bet vėliau pareiškė:

„Pakeldavo, iš pradžių man buvo nejauku, o paskiau kaip ir pripratau. (...) Na, ir, aciū

Dievui, nugyvenom (...) Jau kai prigeria, tai nebesiskaito su žodžiais. (...) Mat jis važiuodavo kartais į laidotuves groti, ir parvažiuodavo jau visai naktį, jau mes miegam su vaikais. Na, ir jis pradeda visokias šnektas“.

Kita to paties miestelio gyventoja, gimusi 1949 m., iš pradžių tvirtinusi, kad nei fizinio, nei psichologinio smurto jos šeimoje nebuvo, visgi interviu metu atskleidė kitokius šeimyninio gyvenimo epizodus: *„Greitai būčiau gavusi, bet aš susizgribau šepetį. Ir viskas, ir aš negavau. O jeigu būčiau pažiopsojusi, būčiau ir gavusi.“* Be to, nevengdavo pastarosios vyras ir psichologinio smurto: *„Labai pavydus. Jau nuosavybė, nuosavybė esi, ir viskas. (...) Ar būsi kokiam nors suėjime, vestuvėse, ar kur, ir išeisi šokti su kitu, tai jau būdavo labai dideli negerumai.“*

Panašia patirtimi dalijosi dauguma kalbintų moterų. Įdomu tai, kad atsakomybę už skriaudėjo agresiją nemažai šių moterų buvo linkusios perkelti aukai. Jau minėtoji 1933 m. gimusi varniškė teigė, kad vyras galiausiai nustojęs ją skriausti dėl pastarosios charakterio tvirtumo: *„Nereikia bijoti ir pasiduoti. Jeigu jau pamatys, kad tu drebi, bijai, tai... O paskiau nebebijojau tiesiog“.* Pasak jos, užguitos ir nedrąšios moterys būdavo labiau mušamos: *„Aišku, juk visais laikais buvo tokių, kurios buvo tokios baugios, ir anuos tas sugundydavo“.*

VIETOJ EPILOGO

Šiame tekste aptariamas istorinių duomenų šaltinis – pusiau struktūruoto interviu metodu surinkta medžiaga apie lytinį smurtą sovietmečiu – tokio pobūdžio tyrimams daug naudingesnis nei instituciniai ir archyviniai dokumentai. Tyrimas atskleidė tikrai didelį smurto lyties pagrindu paplitimą sovietinėje Lietuvoje, be to, parodė, kad sovietinė

teisėsauga ne tik nebuvo pajėgi susidoroti su šia problema, bet ir ją gilino savo abejingumu bei ideologine orientacija. Tada, kai pareigūnai siekė kuo geresnių savo darbo rodiklių bei realizuoti komunistinės ideologijos mitą apie socializme nuolat mažėjantį nusikaltimų skaičių, moterys kentėjo, nesulaukdamos teisingumo ir pagalbos.

Dėsninga, kad sovietmečiu nebūta jokio psichologinės pagalbos mechanizmo, skirto padėti tokioms aukoms. Vis dėlto kalbintojo Šiaulių pareigūno liudijimu, tokia moterų padėtis buvo veikiau sisteminė nei asmeninė problema, kuri nepriklausė nuo pareigūnų geranoriškumo: „*Aš manyčiau, ne tiek buvome neįtraūs, kiek tokia buvo tuo metu sistema. Jie privalėjo taip elgtis.*“ Minėtasis 1966 m. gimęs varniškis, buvęs milicininkas, irgi liudijo: „*Sovietmečiu buvo palaida bala. Kas ką norėjo, tas tą ir darė. Tai dabar dar to sovietinio palikimo jaučiasi tokie atgarsiai. Neišnykę tie įpročiai.*“

Nuorodos

¹ Timothy Snyder, *On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century* (New York: Tim Duggan Books, 2017).

² Ineta Nedveckė, *Jei ne sovietmetis, būtume visai kitokie: istorinę traumą nešiojasi ir anūkai*, 2019 04 10, prieiga internete: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/961715/jei-ne-sovietmetis-butume-visai-kitokie-istorine-trauma-nesiojasi-ir-anukai> [žiūrėta 2019 03 04].

³ Daugiau apie patį *Homos Sovieticus* fenomeną žr.: Gulnaz Sharafutdinova, “Was there a “Simple Soviet” Person? Debating the Politics and Sociology of “Homo Sovieticus”, *Slavic Review*, 2019, Vol. 78, No 1, p. 183–195.

⁴ Tyrimą finansuoja Lietuvos mokslo taryba (projekto sutartis Nr. S-LIP-18-38). Tyrimas įgyvendinamas autorei ir jos kolegėms istorikėms Ugnei Marijai Andrijauskaitei bei Sigitai Černevičiūtei bendradarbiaujant su Vytauto Didžiojo universitetu.

⁵ Apie specifinę moterų padėtį Sovietų Sąjungoje žr. daugiau: *Women and Society in Russia and the*

Atkreiptinas dėmesys į daugelyje interviu išryškėjusį tiek į sovietinės teisėsaugos, tiek į pačios visuomenės abejingumą ir baimę padėti tokio smurto aukoms. Be to, nemažai pareigūnų pabrėžė, kad milicija sovietmečiu buvo laikoma represine struktūra, pareigūnų buvo bijoma, o visa teisėsauga nepasitikima. Visa tai užkirto kelią sveikam tokios visuomenės funkcionavimui, pasitikėjimo teisingumu trūkumas dar labiau blogino jos žmonių psichologinę sveikatą. O nuskriaustos moterys buvo paliktos vienos su savo skausmu ir traumomis, negalėdamos tikėtis pagalbos iš teisėsaugos, o iš visuomenės susilaukdamos, geriausiu atveju, abejingumo, o blogiausiu – susidoravimo, patyčių bei pasmerkimo. Būtent dėl šių priežasčių jų patirtis dar ir šiandien tvirtai užrakinta po devyniais užraktais. Ir jų istorija – tik vienas iš daugybės pavyzdžių, atskleidžiančių, kaip sovietinės institucijos vietoj teisingumo vykdytojų tapo smurtinės kultūros ramsčiu.

Soviet Union, Linda Edmondson (ed.) (New York: Cambridge University Press, 1992).

⁶ B. Jankauskienė, „Tikra tarybinė moteris“, *Aušra Nr. 21*, 1980 m. kovas, prieiga internete:

<http://www.lkbkronika.lt/index.php/ausra-nr-21/2663-tikra-tarybine-moteris.html> [žiūrėta 2019 03 04].

⁷ Interviu projektui renkami nuo 2018 m. įvairiose Lietuvos vietose (Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Telšiuose ir Varniuose), pagrindiniai tyrimo dalyviai – sovietmečiu dirbę teisėsaugos pareigūnai ir nuo smurto nukentėjusios moterys. Iš viso projektui numatoma surinkti 100–200 interviu.

⁸ *RTFSR baudžiamasis kodeksas su pakeitimais iki 1940 m. lapkričio 15 d.*, Kaunas, 1941, p. 91.

⁹ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis Kodeksas*, Vilnius, 1961, prieiga internete: <https://eseimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.20465?fwd=-fxdp782c> [žiūrėta 2019 08 13].

¹⁰ *RTFSR baudžiamasis kodeksas su pakeitimais iki 1940 m. lapkričio 15 d.*, p. 91.

¹¹ *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis Kodeksas*.

¹² Straipsnio autorės 2019 m. interviu su Šiauliuose dirbusiu pareigūnu (g. 1953 m.) medžiaga.

¹³ Straipsnio autorės 2019 m. interviu su Vilniuje sovietmečiu dirbusiu buvusiu milicijos inspektoriu mi (g. 1950 m.) medžiaga.

¹⁴ Žr. daugiau: H.J. Berman, “Principles of Soviet Criminal Law”, *The Yale Law Journal*, Vol. 56, No 5, May (1947); Idem, *Justice in the USSR. An Interpretation of Soviet Law* (London, 1987).

¹⁵ Straipsnio autorės 2019 m. interviu su su Šiauliuose dirbusiu pareigūnu (g. 1953 m.) ištrauka.

¹⁶ Antrinė viktimizacija kriminologijoje – tai pakartotinis nusikaltimo aukos traumavimas, kai teisėsauga į įtariamą nusikaltimą reaguoja netinkamai, neprofesionaliai, pažeidžiant aukos orumą bei teises. Žr. daugiau: Rebecca Campbell, Sheela Raja, „Secondary Victimization of Rape Victims: Insights from Mental Health Professionals Who Treat Survivors of Violence“, in: *Violence and Victims*, vol. 14 (3), 1999.

¹⁷ Terminas apibūdina kai kurių nusikaltimų savybę likti visuomenėje paslėptiems, kai aukos dėl įvairių priežasčių į teisėsaugą nesikreipia. Statistiniai duomenys tokiais atvejais neatspindi tikrosios padėties. Apie latentškumo fenomeną lytinių nusikaltimų kontekste žr.: Susan Estrich, *Real Rape* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987).

¹⁸ Straipsnio autorės 2019 m. interviu su Šiauliuose dirbusiu pareigūnu (g. 1953 m.) medžiaga.

¹⁹ Žr. pvz.: Edna Erez, “Domestic Violence and the Criminal Justice System: An Overview“, *Online Journal of Issues in Nursing*, Vol. 7, No. 1, January 31, 2002, Manuscript 3.

²⁰ Ištrauka iš straipsnio autorės 2018 m. interviu su Kaune sovietmečiu dirbusiu milicijos darbuotoju (g. 1957 m.).

Gauta 2019 09 20

Vytauto Didžiojo universitetas,
K. Donelaičio g. 58, Kaunas

Monika Kareniauskaitė

“ACTUALLY, THEY USED TO PAY NO NOTICE OF”:
SOVIET LAW ENFORCEMENT AND GENDER-RELATED VIOLENCE PROBLEM IN HISTORICAL SOURCES

Summary

The source of historical data discussed in the present text – material about sexual violence in Soviet times, collected employing the semi-structured interview method, is much more useful than institutional and archive documents. The survey revealed a certain spread of gender-related violence at an undoubtedly considerable scale in Soviet Lithuania, in addition, it demonstrated that Soviet law enforcement forces not only had not managed to cope with this problem, but even enhanced it by their own indifference and ideological orientation. At the time, when the officers used to seek good performance indicators and realize the communist ideology myth about decreasing number of offences during socialist times, the women were suffering without justice and help.

Logically, in Soviet times, there was no mechanism of psychological help, needed by these people. Nevertheless, according to the officer from Šiauliai who was interviewed, the situation of women used to be a problem more systematic than personal, which did not depend on the goodwill of officers “I would say that it was not our insensitiveness, but such was the system itself. Officers had to behave in such a manner.” The former militia man above from Varniai, who was born in 1966, is stating: “They say that in Soviet times

there was absolute anarchy. Everybody used to do what he/she wanted. The echoes of this Soviet legacy can be felt even today. Those habits have not disappeared.”

Attention should be drawn to the fact that both public in general and Soviet law enforcement bodies felt fear and, therefore, did not help these people; as well as they were indifferent towards people that felt victims to this type violence. In addition, many officers pointed out, that militia in Soviet times was considered a repressive structure, officers induced fear, while law enforcement policy was not trusted by people. All this prevented healthy functioning of society; while lack of trust in justice even more worsened psychological health of people. Those abused women were left alone with their pain and traumas, not being able to hope for help from law enforcement institutions; from society they got indifference at best, while in the worst cases received bad treatment, bullying and condemnation. For these reasons namely, their experience has remained securely locked and hidden so far. Their stories – just one of many examples, revealing how Soviet institutions, instead of being justice enforcement bodies, were pillars for culture of violence.